

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

Самофалова Марія Олександрівна

УДК 303.446.4:342.5:281.9 (477)

**МІЖВОЄННА ІСТОРИОГРАФІЯ ВЗАЄМИН ВЛАДИ
І ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут” Міністерства освіти і науки України (м. Харків).

Науковий керівник

доктор історичних наук, доцент

Силантьєв Василь Іванович,

Національний технічний університет

“Харківський політехнічний інститут”,

кафедра політичної історії, професор

Офіційні опоненти

доктор історичних наук, доцент

Ластовський Валерій Васильович,

Київський національний університет

культури і мистецтв,

кафедра конституційного

і адміністративного права, професор

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Преловська Ірина Миколаївна,

Інститут української археографії

та джерелознавства ім. М.С. Грушевського

НАН України,

відділ джерел новітньої історії України,

старший науковий співробітник

Захист відбудеться “27” березня 2008 р. о 12 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.228.01 в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4).

Автореферат розісланий “ 22” лютого 2008 року.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

О.О. Песчаний

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження обумовлена тим, що в сучасній вітчизняній історичній науці відсутні узагальнюючі дослідження міжвоєнної історіографії державно-церковних взаємин в Україні. У міжвоєнний період відбувалися не лише формування і розвиток нових історіографічних шкіл та течій, а й наукові дискусії між їхніми представниками, що вплинуло на подальше становлення історичної науки. Вивчення міжвоєнної історіографії взаємин влади і православної Церкви в Україні сприятиме поверненню в українську історичну науку унікальної творчої спадщини представників історіографії цього періоду – публікацій дослідників часів національно-визвольних змагань в Україні 1917 – 1921 рр., представників української діаспори, українських церковних діячів, переосмисленню радянської історіографії, а також допоможе виявити ступінь наукової розробки цієї проблеми і визначити напрямки її подальшого дослідження. Крім того, вивчення цієї проблеми дозволить визначити найбільш ефективний шлях подальшої гармонізації державно-церковних та міжцерковних відносин в Україні на сучасному етапі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідної програми та тематики наукових планів кафедри політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, затверджених Вченою радою НТУ “ХПІ” (протокол № 9 від 26 жовтня 2001 р.).

Метою дослідження є виявлення, комплексне вивчення та науковий аналіз публікацій міжвоєнного періоду, присвячених висвітленню взаємин органів державної влади і структур православної Церкви в Україні.

Виходячи з теми дослідження, авторка намагалася вирішити такі науково-дослідні **завдання**:

- визначити стан наукової розробки проблеми і напрямки її подальшого дослідження;
- виявити та оцінити рівень висвітлення в історичній літературі наступних аспектів проблеми:
 - історичних обставин, ролі та наслідків хрещення Київської Русі;
 - ролі та функцій православної Церкви в суспільстві в дореволюційний період, а також за часів та після революційних подій 1917 р.;
 - правових аспектів взаємин світських владних і церковних структур;
 - причин розколу православної Церкви, виникнення і поширення обновленського церковно-релігійного руху в Україні;
 - економічних аспектів взаємин світських органів влади і православної Церкви в Україні.

Об'єктом дослідження є сукупність основних груп історіографічних джерел міжвоєнного періоду з історії взаємин влади і православної Церкви в Україні.

Предметом дослідження є історіографічний процес 1918 – 1939 рр. в Україні та за її межами, провідні тенденції і закономірності розвитку знань про роль та функції православної Церкви в суспільстві, правові і економічні аспекти державно-церковних взаємин в Україні.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження ґрунтується на методологічних принципах історизму, об'єктивності та конфесійної неупередженості. Дані принципи реалізовані за допомогою спеціально-історичних (порівняльно-історичного та проблемно-хронологічного) і загальнонаукових (аналізу та синтезу, узагальнення та порівняння, типології та класифікації) методів дослідження.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.) – добу Української національно-демократичної революції і громадянської війни, становлення радянської адміністративно-командної системи, боротьби Радянської держави проти Церкви і духовенства, розколу РПЦ, виникнення обновленських течій в українському православ'ї, формування взаємин світських та церковних владних структур. Цей період характеризувався також формуванням і подальшим розвитком історіографічних течій та шкіл, активним дослідженням їхніми представниками історії державно-церковних взаємин в Україні, науковими та ідеологічними дискусіями між авторами публікацій. Крім того, встановлено хронологічні межі стосовно предмету історіографії – історії взаємин влади і православної Церкви в Україні. Нижньою хронологічною межею доцільно вважати кінець X ст., а саме – хрещення Київської Русі, адже в цей час відбулося зародження і подальше формування державно-церковних взаємин на українських землях. Визначення верхньою хронологічною межею 1930-х рр. дозволило простежити розвиток взаємин влади і Церкви до кінця міжвоєнного періоду.

Територіальні межі дослідження обумовлені регіонами, де у 1918 – 1939 рр. публікувалася література, безпосередньо або побіжно присвячена історії державно-церковних взаємин в Україні. Такі публікації виходили на території, які контролювалися Українською Центральною Радою, урядом Української Держави, Директорією, органами радянської влади, на західноукраїнських землях, які на той час входили до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини, а також у країнах, де перебували автори – представники української та російської діаспор (США, Канада, Франція тощо). Іншим рівнем територіальних меж є регіони, в яких православна Церква існувала в межах Київської митрополії, пізніше – Київської першокласної єпархії, а згодом – в межах православних церковних течій, що виникли на території України після революційних подій 1917 р. та розколу РПЦ.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– детально досліджено комплекс історіографічних джерел міжвоєнного періоду з історії державно-церковних взаємин, що налічує понад 300 монографій, брошур, статей, навчальних посібників, написаних науковцями, публіцистами, державними, політичними та церковними діячами, значна частина яких протягом 1918 – 1991 рр. мало досліджувалася історіографами;

– на відміну від попередніх історіографічних публікацій, проблему досліджено комплексно, визначено найважливіші аспекти взаємин влади та православної Церкви в Україні, що привернули увагу дослідників 1918 – 1939 рр.;

– проаналізовано хід дискусій між представниками різних історіографічних течій щодо історичних обставин та наслідків хрещення Київської Русі, ролі християнства в розвитку Давньоруської держави;

– всебічно проаналізований рівень висвітлення дослідниками правових та економічних аспектів державно-церковних взаємин в Україні;

– простежено хід дискусій між радянськими істориками, публіцистами і державними діячами, світськими дослідниками з української діаспори, авторами – представниками обновленського церковно-релігійного руху та діячами УАПЦ щодо обставин розколу РПЦ, виникнення і поширення обновленського церковно-релігійного руху в Україні, канонічності тієї чи іншої церковної течії в Україні;

– встановлено зв'язок між змінами в громадсько-політичному житті країни та еволюцією поглядів дослідників на роль, місце та функції православної Церкви в суспільстві, виявлено різні методологічні підходи в оцінці державно-церковних взаємин представниками різних історичних шкіл і релігійних конфесій, носіїв різних політичних уподобань;

– визначено перспективні напрямки подальшого вивчення історіографії державно-церковних відносин.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації можуть бути використані в наукових дослідженнях з історії державно-церковних взаємин в Україні, у підготовці загальних та спеціальних курсів з історії України, релігієзнавства, історіографії, історії православної Церкви у вищій і середній школі та духовних навчальних закладах.

Апробація результатів дисертації відбулася у формі доповідей на наукових конференціях молодих учених “Культура та інформаційне суспільство ХХІ століття” (Харків, 2006 р., 2007 р.), регіональній науково-теоретичній конференції студентів та аспірантів “Європейський інтеграційний процес і Україна” (Харків, 2006 р.), VII міжнародній науково-практичній конференції “Людина, культура, техніка в новому тисячолітті” (Харків, 2006 р.), V науково-практичній конференції “Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України” (Глухів, 2006 р.), VII Багаліївських читаннях “Д. І. Багалій про стан та шляхи розвитку української культури” (Харків, 2006 р.), міжнародній науково-практичній конференції “Переяславська Рада та

гармонізація україно-російських відносин на сучасному етапі” (Харків, 2006 р.), міжнародній науковій конференції “Каразінські читання (історичні науки)” (Харків, 2007 р.).

Публікації. Основні результати дисертації знайшли відображення у п’яти авторських наукових статтях в українських фахових виданнях та у восьми тезах доповідей на регіональних та міжнародних наукових, науково-теоретичних і науково-практичних конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями та основними напрямками дослідження. Воно складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів та 11 підрозділів, висновків та списку використаних джерел і літератури, що складає 429 позицій. Обсяг основного тексту дисертації становить 170 сторінок, загальний обсяг – 209 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність, хронологічні та територіальні межі дисертаційної роботи, визначено мету, завдання, об’єкт та предмет дослідження, вказано на його наукову новизну і практичне значення.

Перший розділ “Стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження” присвячений аналізу праць, в яких висвітлена міжвоєнна історіографія державно-церковних взаємин в Україні, та характеристики джерел.

Перший підрозділ “Стан наукової розробки проблеми” поділяється на кілька пунктів. В них охарактеризовано загальний стан історичної науки в Україні та діаспорі у 1918 – 1939 рр., проаналізовано ставлення авторів історіографічних оглядів щодо висвітлення різних аспектів державно-церковних взаємин в Україні в міжвоєнній літературі.

Зазначається, що радянські дослідники приділили вивченню обставин хрещення Київської Русі досить велику увагу. У 1930-х – 1960-х рр. з’явилися роботи Б. Грекова, В. Мавродіна, Л. Черепніна та ін., в яких містилися загальні огляди розвитку історичної науки в СРСР, піддані критиці історичні погляди М. Покровського та деяких інших дослідників на історію Київської Русі взагалі та її хрещення зокрема. У зазначених працях відбитий хід дискусій між дослідниками та історичними школами щодо формування Давньоруської держави¹.

Найбільшу увагу історіографії хрещення Київської Русі було приділено наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., у зв’язку зі святкуванням тисячоліття цієї події. Зазначеній проблемі були присвячені історіографічні статті Л. Ємелях, О. Кузьміна, С. Корольової, Є. Соколової, А. Ястребицької та В. Ісаєвої, які розглядали цю подію виключно в контексті історії

¹ Греков Б.Д. Развитие исторической науки в СССР за 25 лет // Вестник Академии наук СССР. – 1943. – № 1-2. – С. 64-66; Мавродин В.В. Искажение М.Н.Покровским вопросов истории образования Русского государства // Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук. – 1938. – № 4. – С. 163-185; його ж. Советская историография

Росії. При цьому вони аналізували тільки радянську літературу, залишивши поза увагою праці дослідників періоду національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. в Україні та представників української діаспори².

Історіографічних оглядів, присвячених вивченню міжвоєнної історіографії державно-церковних взаємин в Україні у XI – XIV ст., віднайдено не було. Міжвоєнні публікації з історії взаємин світської влади і православної Церкви в Україні у XIV – XVII ст., тобто у період перебування більшої частини українських земель у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, побіжно аналізувалися лише в історіографічних оглядах монографій В. Ульяновського, М. Харишина та В. Мордвінцева³.

Історіографія історії православної Церкви в Україні кінця XVII – XVIII ст. знайшла детальне відображення в низці робіт В. Ластовського⁴. Історіографія правових аспектів взаємин українських православних церковних структур і органів світської влади в період перебування українських земель у складі Російської імперії, ролі й місця православної Церкви в суспільно-політичному житті в цей період була висвітлена у роботах Г. Надтоки та І. Лимана⁵. А. Зінченко та О. Крижанівський надали перевагу аналізу міжвоєнної історіографії економічних аспектів державно-церковних взаємин доби самодержавства⁶.

Не залишилися поза увагою авторів історіографічних оглядів і публікації, присвячені вивченню історії взаємин влади і православної Церкви в Україні під час та після революційних подій 1917 р. Історіографія цих взаємин у 1917 – 1921 рр. ретельно проаналізована

социально-экономического строя Киевской Руси // История СССР. – 1962. – № 1. – С.52-73; Черепнин Л.В. Изучение в СССР проблем отечественной истории периода феодализма // Вопросы истории. – 1962. – № 1. – С. 38-55.

² Емелья Л.И. Христианизация Руси // Религии мира. История и современность. Ежегодник. 1986. – М., 1987. – С. 193-229; Кузьмин А.Г. “Крещение Руси”: концепции и проблемы // “Крещение Руси” в трудах русских и советских историков. – М., 1988. – С. 3-56; Королева С.Ю. Проблема “крещения Руси” в трудах советских историков (историографический обзор) // Церковь, общество и государство в феодальной России. – М., 1990. – С. 335-350; Соколова Е.И., Ястребицкая А.Л., Исаева В.И. Церковь на Руси X – XIII вв. Советская историография, 60-80-е годы (Научно-аналитический обзор) // Русь между Востоком и Западом: культура и общество X-XVII вв. (Зарубежные и советские исследования). – Ч. III. К XVIII Международному конгрессу византистов (Москва, 8 – 15 августа 1991 г.). – М., 1991. – С. 161-211.

³ Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навчальний посібник: У 3-х кн. – Кн. 1. Середина XV – кінець XVI століття. – К., 1994.; Харишин М., Мордвінцев В. Російське самодержавство та Київська митрополічна кафедра, або як Українська Православна церква позбулася автокефалії. – К., 1999.

⁴ Ластовський В.В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст.: історіографічні аспекти. – К., 2006; його ж. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографія. – Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. – К., 2007.

⁵ Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект. – К., 1998; Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861). – Запоріжжя, 2004.

⁶ Зінченко А.Л. Церковне землевладіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. – К., 1994; Крижановський О.П. Церковь в соціально-економічному розвитку Правобережної України в XVIII – першій половині XIX в.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02, 07.00.03. – К., 1992.

В. Ульяновським, в монографії якого вона поділена на світський, український конфесійний і російський православний напрямки⁷. Публікації радянських авторів з цієї проблеми досить повно висвітлені в монографії Т. Євсєєвої⁸.

Досить багато публікацій присвячено аналізу міжвоєнної історіографії взаємин радянської влади і православної Церкви. Зокрема, А. Киридон, детально проаналізувавши радянську літературу з цієї проблеми, визначила кілька пріоритетних напрямків публікацій 1920-х – початку 1930-х рр. (зокрема, розкриття основних положень Декрету про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, характеристика основних розколу та течій в православ'ї тощо)⁹.

Значної уваги надавали дослідники і аналізу літератури, присвяченій розколу РПЦ та оновленському церковно-релігійному руху. Відповідні праці, а також публікації з історії проголошення автокефалії православної Церкви в Україні, діяльності УАПЦ та її канонічності ретельно проаналізовано у дослідженнях О. Ігнатуші та С. Жилюка¹⁰.

Другий підрозділ “Джерельна база дослідження” присвячений характеристиці джерел. Основну їх масу становлять історіографічні джерела, які репрезентують весь спектр публікацій вітчизняних (українських, російських, радянських) авторів, присвячених історії державно-церковних взаємин в Україні, виданих на теренах України чи за її межами. Їх доцільно поділити на такі групи:

1. Спеціальні дослідження з історії взаємин органів світської влади і структур православної Церкви в Україні.
2. Праці загального характеру з історії православної Церкви.
3. Узагальнюючі роботи з історії України, Росії, СРСР.
4. Науково-популярна та публіцистична література.
5. Навчально-методична література: підручники, навчальні посібники, методичні вказівки, конспекти лекцій, хрестоматії з історії православної Церкви, історії України тощо.
6. Мемуари державних і церковних діячів, учасників та свідків подій, що відбувалися у сфері взаємин державної влади і православної Церкви в Україні.

Отже, історіографічні джерела дають можливість якнайповніше уявити розвиток наукової думки щодо взаємин світської влади і православної Церкви у міжвоєнний період.

⁷ Ульяновський В.І. Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник. – К., 1997.

⁸ Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – К., 2005.

⁹ Киридон А.М. Державно-церковні відносини в Радянській Україні (1917 – 1930-ті роки): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – К., 2006.

¹⁰ Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Х., 1993; його ж. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004; його ж. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX – 30-ті роки XX ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2006; Жилюк С.І. Оновленська церква

Всебічному дослідженню міжвоєнної історіографії значно сприяло необхідне вивчення опублікованих історичних (документальних) джерел, в яких визначені теоретичні, ідеологічні та політичні засади головних суб'єктів державно-церковних взаємин в Україні, розкриті їх сутність та зміст. Ці джерела також можна поділити на кілька груп:

1. Документи державних органів влади: статути, закони, накази, циркуляри, декрети, інструкції, постанови, розпорядження.
2. Документи владних структур і громад УАПЦ, РПЦ, обновленських церковних об'єднань.
3. Статті, промови, доповіді радянських державних і партійних діячів, котрі безпосередньо впливали на формування державно-церковних взаємин.

При роботі над дисертацією використано низку довідкових та бібліографічних видань: енциклопедії, словники, довідники, бібліографічні покажчики.

Окрему групу джерел складають архівні документи, виявлення і вивчення яких дало можливість більш повно уявити діяльність партійних і державних органів з видання антирелігійної літератури. Йдеться, насамперед, про документи, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Нами вивчені і використані документи фонду Центрального Комітету Компартії України (фонд 1) – протоколи засідань ЦК КП(б)У та його Політбюро, матеріали Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У та відповідних відділів губернських і окружних комісій КП(б)У, протоколи засідань Антирелігійної комісії ЦК КП(б)У та її президії.

Другий розділ “Висвітлення історичної ролі та функцій православної Церкви в Україні представниками міжвоєнної історіографії” складається з трьох підрозділів. У *першому підрозділі* “Дискусії дослідників щодо історичних обставин та наслідків хрещення Київської Русі” розкриваються позиції авторів публікацій щодо причин, історичних обставин та наслідків хрещення Давньоруської держави. За результатами проведеного дослідження робиться висновок про те, що на зміст і спрямованість публікацій впливали політичні й конфесійні уподобання авторів, суспільно-політичні події й процеси, що відбувалися в Україні та за її межами. Слід відзначити, що наукові праці певної частини радянських дослідників характеризувалися досить високим науковим рівнем, глибоким аналізом, висвітленням проблеми в контексті соціально-економічних і суспільно-політичних відносин в державі. Науковим розвідкам істориків часів національно-визвольних змагань, авторів – представників української діаспори та українських церковних діячів притаманні певне перебільшення значення запровадження християнства в подальшій долі Київської Русі та ідеалізація особи Володимира Великого.

У *другому підрозділі* “Вивчення дослідниками ролі й функцій православної Церкви в суспільно-політичному житті України в дореволюційні часи” зауважується, що радянські автори позитивно оцінювали роль православної Церкви у період перебування переважної більшості українських земель у складі Речі Посполитої, тому що тоді українське православне духовенство відіграло важливу роль у козацько-селянських повстаннях та в Українській національній революції 1648 – 1676 рр. Одночасно вони вкрай негативно характеризували роль Церкви в українському суспільстві за часів самодержавства, зазначаючи, що тоді вона перетворилася на складову частину державного апарату. Автори – представники української діаспори та українські церковні діячі вважали, що православна Церква в українському суспільстві до 1686 р. виконувала консолідуючі функції. На відміну від радянських дослідників, висвітленню ролі і функцій Церкви за часів самодержавства вони приділяли мало уваги.

У *третьому підрозділі* “Відображення в публікаціях місця православної Церкви в державі за часів та після революційних подій 1917 р.” доведено, що численні праці радянських авторів характеризувалися гострою антицерковною та антиклерикальною спрямованістю. У роботах, які вийшли друком поза межами України, навпаки, цій проблемі приділялося мало уваги, що можна пояснити відірваністю авторів від Батьківщини, неможливістю доступу до радянських архівних джерел.

Третій розділ “Дослідження правових аспектів державно-церковних взаємин в Україні в міжвоєнній літературі” складається з чотирьох підрозділів. У *першому підрозділі* “Оцінки вченими правового становища релігійних громад в Україні за дореволюційної доби” визначено, що автори розглядали цю проблему побіжно, поряд з іншими аспектами державно-церковних відносин. Радянські автори при цьому надавали перевагу джерелознавчому аналізу відповідних державних правових актів, повністю ігноруючи церковно-канонічне право. Автори – представники української діаспори усвідомлювали важливість аналізу правового регулювання державно-церковних взаємин, але лише до 1686 р., тобто коли православна Церква на українських землях мала статус незалежної Церкви.

У *другому підрозділі* “Ідеологічні дискусії авторів публікацій щодо правових аспектів державно-церковних взаємин за часів українських національних урядів та адміністрації Добровольчої армії” підкреслено, що, не дивлячись на детальне вивчення проблеми, автори публікацій повністю ігнорували деякі її аспекти, зокрема, не здійснювали детального джерелознавчого аналізу законів і постанов українських національних урядів щодо Церкви. В працях радянських публіцистів правові аспекти цих взаємин оцінювалися як такі, що порушували принцип свободи совісті. Дослідники періоду національно-визвольних змагань в Україні та автори публікацій, що вийшли поза межами Радянської України, аналізу правового регулювання взаємин церкви і держави у 1917 – 1921 рр. надавали більшої уваги. Однак представники конфесійної

історіографії перебували під пресом власних релігійних переконань, тому їхні погляди на проблему часто були упередженими.

У *третьому підрозділі* “Висвітлення в публікаціях правових засад взаємин органів радянської влади і православної Церкви в Україні” наголошується на тому, що автори радянських публікацій аналізували лише зміст документів, які регулювали правові взаємини православної Церкви і радянської влади, а не процес їхньої реалізації на практиці. Так само однобоко оцінювали правові аспекти цих взаємин і автори – представники обновленського церковного руху. Дуже мало уваги зазначеній проблемі приділяли автори публікацій, які вийшли поза межами Радянської України. Тільки в працях діячів УАПЦ, зокрема, В.Липківського, містяться позитивні оцінки Декрету уряду УСРР 1919 р. “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, який, на їхню думку, дав можливість церковним громадам вільно реєструватися і орендувати церковні споруди.

У *четвертому підрозділі* “Боротьба думок авторів навколо розколу православної Церкви і поширення обновленського церковно-релігійного руху в Україні” простежено дискусії авторів публікацій щодо причин та наслідків розколу РПЦ, сутності окремих обновленських течій, проблеми канонічності УАПЦ. Визначено думку радянських публіцистів про те, що обновленський рух і рух за автокефалію православної Церкви в Україні були лише прагненням духовенства зміцнити свої ослаблі позиції в суспільстві. На відміну від них, автори – представники української діаспори та українські церковні діячі майже не висвітлювали історію розколу РПЦ, виникнення і поширення обновленського руху, проте важливого значення надавали обґрунтуванню канонічності УАПЦ.

Четвертий розділ “Історіографія економічних аспектів державно-церковних взаємин в Україні” поділений на два підрозділи. У *першому підрозділі* “Відображення в літературі проблеми ставлення органів державної влади до церковно-монастирської власності у дореволюційні часи” з’ясовано, що міжвоєнна історіографія питання була досить бідною. Певною мірою їх досліджували автори радянських публікацій, хоча і не торкалися таких аспектів цієї проблеми, як економічні взаємини державної влади і Церкви у XIV – XV та у XIX – на початку XX ст., а представники української діаспори і українські церковні діячі майже повністю їх ігнорували.

У *другому підрозділі* “Оцінки дослідниками ставлення українських урядів до церковно-монастирської власності після революційних подій 1917 р.” звертається увага на те, що ставлення Тимчасового уряду, українських національних урядів та адміністрації Добровольчої армії до церковно-монастирської власності залишилося малодослідженим. Набагато активніше вивчалися економічні аспекти цих взаємин за часів радянської влади. Наголошується, що радянські публіцисти в своїх роботах наводили цінні фактичні дані про кількість націоналізованого церковно-монастирського майна та його використання.

У **висновках** зроблені узагальнення і підбито підсумки дослідження, а саме:

1. У вітчизняній історіографії досі відсутні узагальнюючі праці, присвячені дослідженню міжвоєнної історіографії взаємин органів державної влади і православної Церкви в Україні. Вийшли друком лише історіографічні огляди окремих аспектів цих взаємин, головним чином у вигляді статей, історіографічних фрагментів вступних частин монографій і дисертацій.

2. Історичні обставини та наслідки хрещення Київської Русі у 1920-х рр. досліджувалися побіжно і тільки в узагальнюючих працях з історії СРСР та православної Церкви. Згідно концепції М. Покровського, християнство оцінювалося як явище, чуже для Русі. Проте в другій половині 1930-х рр. помітно зріс науковий рівень праць, присвячених цій проблемі.

Дослідження авторів часів національно-визвольних змагань в Україні 1917 – 1921 рр., представників української діаспори та українських церковних діячів відрізнялися некритичним ставленням до літописних джерел, невисоким науковим рівнем та конфесійною упередженістю, що спричиняло дискусії між ними щодо дати хрещення Русі, конфесійної приналежності київських князів тощо.

3. Роль і функції православної Церкви в Україні у дореволюційний період автори радянських публікацій досліджували також переважно в загальних працях з історії України та СРСР. Вони зазначали, що українське православне духовенство, зазнаючи утисків з боку органів влади католицької Речі Посполитої, одночасно брало активну участь у експлуатації українського народу. Радянські автори визнавали позитивний вплив Церкви на розвиток національної самосвідомості українців у XIV – XVII ст. Представники конфесійної історіографії переважно досліджували роль православної Церкви в Україні у XIV – XVII ст. в контексті церковної історії і майже не звертали уваги на висвітлення ролі православного духовенства в житті українського суспільства за часів самодержавства.

Література про роль й функції православної Церкви в Україні після революційних подій 1917 р. представлена великою кількістю різножанрових публікацій радянських авторів та нечисленними студіями представників української діаспори. Автори радянських публікацій підкреслювали виключно негативну роль православної Церкви в Україні у революційних подіях 1917 р. та в період діяльності українських національних урядів, а представники української діаспори взагалі приділяли зазначеній темі дуже мало уваги.

4. Правові аспекти взаємин держави і православної Церкви в Україні у XI – на початку XX ст. у більшості публікацій радянських авторів розглядалися побіжно і фактично зводилися до аналізу державних правових актів. Набагато детальніше в них висвітлені правові засади державно-церковних взаємин в УСРР. Будь-які ж дії українських урядів 1917 – 1921 рр. щодо правового регулювання взаємин з Церквою оцінювалися ними негативно. Представники

державницького напрямку в українській історіографії позитивно ставилися до ідеї надання українській православній Церкві статусу Церкви державної.

5. Радянські дослідники приділяли досить багато уваги історії розколу РПЦ, виникненню і діяльності обновленського церковно-релігійного руху в Україні, проте часто необгрунтовано негативно оцінювали його. Автори – обновленці вважали визнавали цей прорадянським. Представники української діаспори майже не приділяли йому уваги, зосереджуючи зусилля на обгрунтуванні канонічності УАПЦ.

6. Історіографія міжвоєнного періоду є небагатою на дослідження економічних аспектів відносин світської влади і православної Церкви на українських землях до революційних подій 1917 р. Вона знайшла висвітлення лише у працях радянських істориків, тоді як представники української діаспори її майже ігнорували.

Активніше аналізувалися радянськими публіцистами економічні аспекти цих взаємин за радянських часів, тоді як ставлення органів Тимчасового уряду та українських національних урядів до церковно-монастирської власності також залишилося малодослідженим.

Дослідження історіографії світської влади і православної Церкви в Україні є перспективними і, на наш погляд, можуть зацікавити дослідників. Перспективними напрямками і темами наукових досліджень з цієї проблеми ми вважаємо такі: дореволюційна, повоєнна, сучасна вітчизняна та зарубіжна історіографія історії українського православ'я та державно-церковних взаємин в Україні; проблема державно-церковних взаємин на сторінках світських та церковних періодичних видань; особливості взаємин між світськими й церковними владними структурами в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНІ В ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

1. Історико-правові аспекти державно-церковних взаємин в Україні у 1917 – 1930 рр. в публікаціях представників української діаспори // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: Майдан, 2005. – Вип. 19-20. – С. 157-161.

2. Проблема канонічності УАПЦ у публікаціях представників української діаспори // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2005. – № 4 (42). – С. 33-35.

3. Проблема хрещення Київської Русі в навчально-методичній літературі 1918 – 1941 рр. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія “Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки”. – Харків: Вид-во Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2006. – № 715. – Вип. 8. – С. 52-56.

4. Економічні відносини світської влади і православної церкви в Україні до 1917 р.: міжвоєнна історіографія проблеми // Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук. пр. – Вип. 20. – Х.: ХДАК, 2007. – С. 11-18.
5. Правові засади державно-церковних взаємин в Україні за часів Центральної Ради та Гетьманату П.Скоропадського в історіографії міжвоєнного періоду // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2007. – № 5 (55). – С. 28-32.
6. Кампанія з вилучення церковних дзвонів на Харківщині // Культура та інформаційне суспільство XXI століття: Матеріали наук. конф. молодих учених, 25-26 квітня 2006 р. / Харк. держ. акад. культури. – Х.: ХДАК, 2006. – С. 67.
7. Роль Візантії в хрещенні Київської Русі в історіографії міжвоєнного періоду // “Європейський інтеграційний процес і Україна”. Матеріали регіональної науково-теоретичної конференції студентів та аспірантів / Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”, 25-26 квітня 2006 р. – Х.: НТУ “ХПІ”, 2006. – С. 22-23.
8. Роль і функції православної церкви в козацьку добу в публікаціях міжвоєнного періоду // Матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції “Людина, культура, техніка в новому тисячолітті” / Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського “ХАІ”, 25-26 квітня 2006 р. – Х.: Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського “ХАІ”, 2006. – С. 72.
9. Причини хрещення Київської Русі в історіографії міжвоєнного періоду // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Збірник наукових праць. Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18-19 травня 2006 р.) / Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. – С. 196-199.
10. Д.І. Багалій про організацію православної церкви на Слобожанщині у XVII-XVIII ст. // Багаліївські читання в НУА. VII. Д.І. Багалій про стан та шляхи розвитку української культури. Програма і матеріали VII Багаліївських читань, 7 листопада 2006 р. – Х.: НУА, 2006. – С. 50-51.
11. Переяславська Рада 1654 р. та церква // Переяславська Рада та гармонізація україно-російських відносин на сучасному етапі: Зб. наук. праць: За матер. Міжнародної науково-практичної конференції 18-19 грудня 2006 р. – Х.: НТУ “ХПІ”, 2007. – С. 313-315.
12. Взаємини Української православної церкви і уряду Української Держави в історіографії міжвоєнного періоду // Каразінські читання (історичні науки). Матеріали міжнародної наукової конференції 20 квітня 2007 р. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 251-253.
13. Кампанія із закриття церковних споруд в Україні в історіографії міжвоєнного періоду // Культура та інформаційне суспільство XXI століття: Матеріали наук. конф. молодих учених, 24-25 квітня 2007 р. – Х.: ХДАК, 2007. – С. 58-59.

АНОТАЦІЯ

Самофалова М.О. Міжвоєнна історіографія взаємин влади і православної Церкви в Україні. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Київ, 2008.

Дисертація є комплексним дослідженням міжвоєнної історіографії взаємин світських органів влади і структур православної Церкви в Україні. В ній досліджений стан міжвоєнної історіографії державно-церковних взаємин, визначені чинники, що впливали на процес її формування. Розкритий стан наукової розробки проблеми, проаналізовано широке коло історіографічних та історичних джерел.

Зроблений аналіз рівня висвітлення в літературі міжвоєнного періоду таких аспектів державно-церковних взаємин в Україні, як історичні обставини, роль та наслідки хрещення Київської Русі; роль та функції православної Церкви в суспільстві у різні часи; правові та економічні аспекти взаємин світських владних і церковних структур; причини розколу Російської православної церкви, виникнення і поширення обновленського церковно-релігійного руху в Україні.

Ключові слова: історіографія, влада, державно-церковні взаємини, православна Церква, розкол.

АННОТАЦИЯ

Самофалова М.А. Межвоенная историография взаимоотношений власти и православной Церкви в Украине. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С.Грушевского НАН Украины. – Киев, 2008.

Диссертация является комплексным исследованием межвоенной историографии отношений светских органов власти и структур православной Церкви в Украине. В ней освещается состояние историографии государственно-церковных отношений, определены факторы, которые влияли на процесс их формирования. Исследован и использован широкий комплекс историографических

источников межвоенного периода по истории государственно-церковных отношений, который насчитывает более 300 монографий, брошюр, статей, докладов, написанных публицистами, государственными, политическими и церковными деятелями, преобладающее большинство которых до сегодняшнего дня оставалось без внимания историографов. В отличие от предшествующих историографических публикаций, в диссертации проблема исследована комплексно, с использованием проблемно-хронологического метода, что позволило сравнить позиции авторов, имеющих различные политические и религиозные взгляды. Даны классификация и характеристика исторических источников по данной проблеме.

Проведен анализ уровня освещения в публикациях 1918 – 1939 гг. причин, исторических обстоятельств, последствий крещения Киевской Руси; роли и функций православной Церкви в обществе; правовых и экономических аспектов государственно-церковных отношений в Украине на различных этапах ее исторического развития; причин раскола православной Церкви, возникновения и распространения обновленческого церковно-религиозного движения в Украине. Прослежен ход дискуссий внутри историографических течений и между ними относительно роли христианства в развитии Древнерусского государства, некоторых правовых аспектов государственно-церковных отношений, обстоятельств раскола Русской православной церкви, каноничности различных церковных течений.

Установлена связь между изменениями в общественно-политической жизни страны и эволюцией взглядов исследователей на роль и место православной Церкви в государстве. Сравниваются различные методологические подходы в оценке государственно-церковных отношений представителями различных историографических школ, политических взглядов и религиозных конфессий.

Обозначены перспективные направления дальнейшего изучения историографии государственно-церковных отношений.

Ключевые слова: историография, власть, государственно-церковные отношения, православная Церковь, раскол.

SUMMARY

Samofalova M.O. The between-two-wars historiography of mutual relations between secular authorities and Orthodox Church in Ukraine. – Manuscript.

Dissertation for degree of candidate of historical science on specialty 07.00.06 - Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines, M.S. Hrushevs'kyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2008.

Dissertation is a complex research of the between-two-wars historiography of mutual relations between government bodies and Church structures in Ukraine. It researches the between-two-wars

historiography condition of state-church relations, defines factors affecting the process of historiography formation. The scientific elaboration of the problem is studied; historiography and history source complex is analyzed.

The dissertation analyzes the coverage in the between-two-wars literature level of the following state-church relation aspects in Ukraine: Kyiv Russia Christening historical circumstance, role and consequences; role and functions Orthodox Church in society in various times; state and church structures mutual relation legal and economical bases; reasons of Orthodox Church dissidence, renovation church divisions rise and spreading.

Keywords: historiography, authorities, state-church relations, Orthodox Church, dissidence.